

## A metafora értelmezése a kognitív szemantikában

(Szárnyaszegett kísérlet a *szárnyaszegett* melléknév metaforikus jelentés-összetevőinek vizsgálatára)

A metaforák kutatása, vizsgálata Arisztotelésztől napjainkig nagy múltra tekint vissza. A metaforikus nyelvhasználat tanulmányozása eredetileg a retorika érdeklődési körébe tartozott, ma azonban a nyelvészeknek, filozófusoknak és pszichológusoknak vált kedvenc kutatási területévé.

A hagyományos meghatározás értelmében a metafora elsősorban az irodalmi, azaz szépprózai vagy költői nyelvhasználathoz kötődött. Ennek lényege talán úgy fogalmazható meg, hogy a metaforát alkotó nyelvi kifejezést a hagyományos, elfogadott („szó szerinti”) jelentésen túl metaforikus (azaz „átvitt”) értelemben használjuk azért, hogy az általa kifejezett fogalom segítségével egy hasonló fogalmat fejezzünk ki.

A kognitív nyelvészek szerint a metafora azonban ennél jóval több: mint az új jelentések létrehozásának nélkülözhetetlen eszköze fontos kognitív funkciót tölt be a nyelvben, amennyiben minden új jelenséget már ismert kognitív struktúrákkal való analógia alapján próbál megragadni.

A metaforaelmélet azóta lett az egyik legnépszerűbb, legintenzívebben fejlődő terület a holisztikus kognitív szemantikában, amióta Lakoff és Johnson az 1980-ban megjelent „*Metaphors we live by*” című könyvükben felhívták a figyelmet arra, hogy a nyelv megértésében óriási szerepet játszik a metaforák értelmezése. Felfogásukban a metafora nem elsősorban az irodalmi szövegek és beszédek stilisztikai díszítőeszközeként értelmezett nyelvi jelenség, hanem jóval több annál: a nyelv egyik legfontosabb szubjektív tényezője, a nyelvi kreativitás, az analogikus gondolkodásmód megnyilvánulása. A hétköznapi beszéd tele van olyan metaforikus kifejezésekkel, amelyeket nem tudatosan, hanem ösztönösen használunk: a metaforák tehát központi szerepet játszanak a beszélt nyelv szemantikájában is. Ilyen értelemben az irodalmi metaforák vizsgálata a köznapi metaforák vizsgálatának része, kiterjesztése. A kognitív metaforaelmélet újszerűsége talán éppen abban ragadható meg, hogy a hagyományos metaforafelfogáshoz képest jelentősen kiterjeszti a metaforaként értékelt jelenségek körét, amennyiben a hagyományosan „holt” metaforákra összpontosítja a figyelmét. Lakoff és Johnson a „holt metafora” kifejezés helyett elsősorban a „konvencionális metafora” terminust használja, és a „holt” metaforát a „konvencionális metafora” azon eseteire foglalja le, amelyek mindennapi nyelvtudatunk számára nem azonosíthatók mint metaforák, ez a státusuk csupán céltudatos etimológiai elemzés segítségével tárható fel; ilyen „holt” metafora például a *fiók* (a *fiú* ~ R. *fi* szóból jött létre *-ók* kicsinyítő képzőbokkal), az *állat* (az *áll* ige származékszava, melynek régi jelentése 'létezik'; a 'létező dolog' → 'élőlény' → állat' jelentésfejlődés egyes lépéseit jelentéstapadásos folyamatok is segíthették, minthogy a szó gyakran szerepelt olyan jelzős kapcsolatokban, amelyekben a jelzett szó fogalmkörét a jelző leszűkítette: *asszony(i) állat, élő állat...* [1. TESz 1: 138]) és a *fő* melléknév (amely a *fej* főnév eredetibb *fő* alakváltozatának mellékneve-

sülésével jött létre, s főnévi előzményétől eltérő jelentése és mondattani funkciója miatt alakilag el is különült [l. TESz 1: 862]).

A kognitív metaforaelmélet szerint az úgynevezett konvencionális metaforák elméleti „fogalmi metaforák” nyelvi kivetülései: minden metaforikus kivetítésnek van egy forrástartomány (source domain) és egy céltartomány (target domain), ahonnan, illetve ahová a kivetítés történik. A forrástartomány, amely többnyire fizikailag tapasztalható ismeret, képi sémák (image schema) által van strukturálva, aminek következtében van saját kognitív topológiája. A kivetítésnél ez a kognitív topológia megőrződik a céltartományban, vagyis a forrástartomány adja meg a céltartomány szerkezetét. Lakoff ezért nevezi elméletét invariancia-hipotézisnek és a kivetítést rátérképezésnek (mapping). Mindezek alapján azt állítja, hogy minden elvont gondolkodás végső soron képi sémaalapú metaforikus gondolkodás, tehát a fogalmi gondolkodás érzéki tapasztaláson alapul: a legalapvetőbb szemantikai fogalmak is empirikus alapúak, többnyire a térbeli viszonyok fizikai érzékeléséből mint forrástartományból letérképezett és annak alapján metaforikusan megértett céltartományok. A metafora tehát nem egyszerűen nyelvi jelenség, hanem egyfajta gondolkodási stratégia: „Alapvető eljárás többek között arra, hogy az elvont fogalmakat konkrét fogalmak kifejezéseivel értsük meg. A metafora alapja a leképezés két jelentésmátrix között, vagyis két konceptuális alapú szemantikai szerkezet között. A jelentésmátrixok összetevői kognitív tartományok, reprezentációs terek, amelyek egy-egy fogalom-összetevőt profilálnak, azaz helyeznek előtérbe valamely háttér előtt. A fogalmi leképezés a forrástartomány konceptuális tartományának ontológiája és a céltartomány konceptuális tartományának ontológiája között történik meg. Ezzel a forrástartománnyal kapcsolatos tudás a céltartománnyal kapcsolatos tudásra képeződik le” (Tolcsvai Nagy 2001).

Mivel alapvető fogalmaink – így az idő, az élet, a halál, a szerelem, a harag, az öröm stb. – képes kifejezések egész sorát hozzák létre minden nyelvben, ezek alapján a mindennapi, konvencionális metaforák alapján megrajzolható az ’élet’, a ’halál’ a ’szerelem’ stb. fogalmának profilja, és egybevethető, hogyan élnek ezek a képek a különböző nyelveket beszélő népcsoportok tudatában. „A metafora központi szerepet játszik önmagunk, a kultúránk és azon túl a világ megismerésében” (Lakoff–Turner 1989, idézi Fónagy 1998: 142). A jelentéstanilag összefüggő metaforikus kifejezések visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A metafora tehát fogalmi természetű: az egyik fogalmi tartomány szerkezetét vetíti rá a másik fogalmi tartományra. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Az úgynevezett „konvencionális metaforákban” a használati érték elfedheti a kifejezés névértékét (pl. nem gondolunk a halálra, amikor *halálosan unalmas*-nak minősítünk egy előadást), a jelentés felfüggesztése azonban nem zárja ki, hogy a szó eredeti jelentése továbbra is érvényben marad egy mélyebb tudatszinten, így a kijelentéseket egyszerre több szinten is értelmezzük. A „képes” kifejezéseket éppen az aktuális (szándékolt) jelentésük alatt meghúzódó eredeti jelentés színezi meg, indokolatlan tehát ezeket a metaforákat lebecsülni. Éppen azok a „legelevenebbek és legmélyebben gyökerezők, a leghatékonyabbak és a leghatalmasabbak, amelyek gépies használatuk következtében tudattalanok és nem kívánnak semmi erőfeszítést” (Lakoff–Turner 1989, idézi Fónagy 1998: 142).

A kognitivisták szerint a metafora tehát központi szerepet játszik önmagunk, kultúránk és azon túl a világ megismerésében. Ha meg akarjuk tudni, mit jelent számunkra az élet, a szerelem, a nemiség, akkor azt kell keresnünk, milyen képzetekhez fűződnek tudatunkban. Az élet UTAZÁS, a halál ELTÁVOZÁS, a halál ALVÁS, az élet ÉRTÉKES TULAJDON, az élet JÁTÉK, az élet LÁNG,

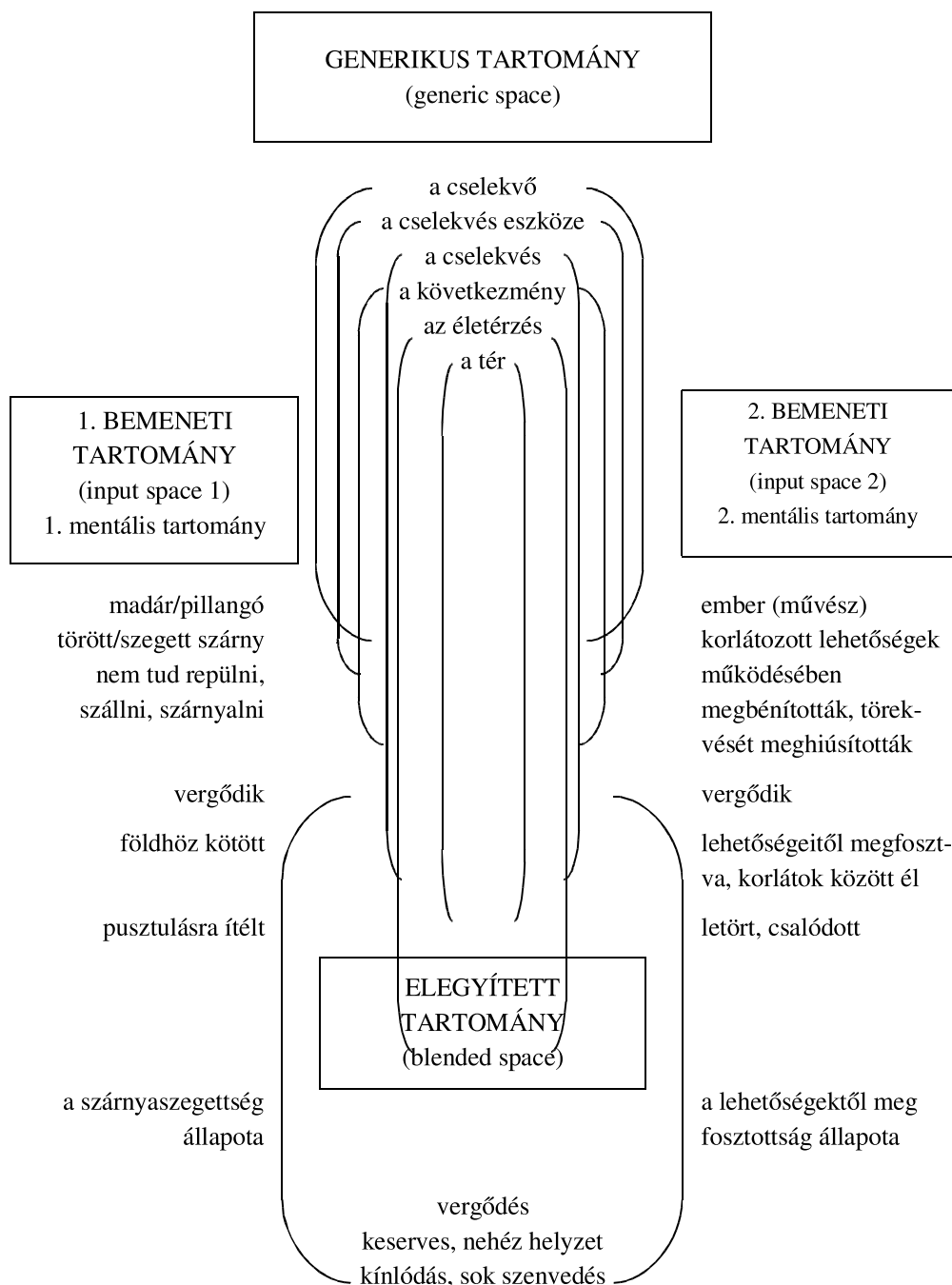
TŰZ, az élet FOLYADÉK, az élet KÖTELÉK, az élet TEHER. A szerelem TŰZ, VARÁZSLAT, VESZÉLY, VADÁSZAT, LÖVÉS, HÁBORÚ, VÁROSTROM, CSAPDA, KÖTELÉK, KÖZÖS MŰALKOTÁS, REJTETT TÁRGY, BETEG (vö. Lakoff–Turner 1989).

Kövecses Zoltán (1986, 1988, 1991) a köznyelvi metaforákból, metonimikus kapcsolatokból, szólásokból, közhelyekből kiindulva dolgozta ki az érzelem és az egyes érzelmek (pl. a harag, a félelem, a büszkeség, a tisztelet, a boldogság) fogalmi szerkezetét. A haragot metonimikusan helyettesítheti a TESTI HÓ („X forrófejű”), BELSŐ NYOMÁS, ELVÖRÖSÖDÉS („elvörösödött a dühtől”), IZGATOTTSÁG („remegett a dühtől”), MEGZAVART ÉRZÉKELÉS („elvakította a harag”, „nekiugrott vad dühében”). Közismert metaforák tanúsága szerint a harag FORRÓ FOLYADÉK („az embernek felforr a vére”). A test az érzelmek TARTÁLYA, és a harag NYOMÁST FEJT KI az edény falára („szinte felrobbant a dühtől”). Ha fokozódik a nyomás és nem sikerül megfékezni az indulatot, A HARAG KIROBBAN. A harag egyúttal TŰZ („tüzet okádott”), ÓRÜLET („haját tépi dühében”) stb. (vö. Kövecses 1998).

„A metafora kognitív szemantikai magyarázata beilleszkedett a *blending* (elegyítés, vegyítés) jelenségkörébe. E modellben nem konceptuális tartományok, hanem az azoknál kissé tágabb határú mentális terek kerülnek kapcsolatba egymással alapvetően folyamatszerűen: két mentális tér mint két input (a hagyományosabb modellben a forrás- és a céltartomány) a jelentésmátrixok tényezői szerinti megfelelésekben kapcsolódik össze egy generikus tartomány elvei szerint, és ekképp negyedik tartományként hozza létre a *blendet*, ez esetben a metaforikus kifejezést” (Tolcsvai Nagy 2001).

Nem éréktelen a 'hiány' kifejezésére szolgáló nem derivációs természetű lehetőségek közül a különböző (képzőszerű) elő- és utótagokkal megalkotott metaforikus összetételek jelentéstani vizsgálatával foglalkozni annak érdekében, hogy a metaforikus kifejezések mögöttes jelentését feltárhassuk, és a metaforikus használat kialakulását nyomon követhessük. Munkámban most csak a *szárnyaszegett* melléknév metaforikus jelentés-összetevőinek vizsgálatára, illetve általában a *szárny*-nyal kapcsolatos metaforikus kifejezések bemutatására teszek kísérletet.

A *szárnyaszegett* 'buzgalmában, lelkesedésében letört, reményében csalódott' metafora képi sémá szerkezete:



A két bemeneti tartomány (input space 1 és input space 2) szerkezeti összetevői annyiban azonosak a generikus tartományban (generic space) lévő szerkezeti elemekkel, amennyiben a forrás- és céltartományban is van cselekvő (madár/pillangó, illetve ember/művész). A cselekvést végző mindkét tartományban hibás, tökéletlen eszközzel rendelkezik (sebesülés vagy nyírás következtében törött a madárnak a szárnya, amely a repüléshez nélkülözhetetlen eszköz, illetve a művész megfosztódott a számára nélkülözhetetlen alkotói szabadságtól, így

korlátok közé szorítva akadályozva, bénítva van alkotói tevékenységében). Tökéletlen eszköz birtokában lehetetlenség a cselekvést (jól) végrehajtani (a madár nem tud repülni, a művész nem tud alkotni). Az elegyített tartomány (blended space) mind a forrás-, mind a céltartományból örököl elemeket. A 'lehetőségektől való megfosztottság' jelentést az ennél jóval konkrétabb 'szárnyaszegettség' kifejezéssel hívjuk elő, mely segít a megértésben. A tökéletlenül végrehajtott cselekvés következtében a madár/pillangó és az ember/művész sorsa is a vergődés. A repülésre képtelen, földhöz kötött madár szenvedve vonaglik, kínlódik, hánykolódik tehetetlenségében, az ember/művész pedig csak nehezen, az eléje tornyosuló akadályok leküzdésével tud előrehaladni, életét csak a napról-napra ismétlődő küzdelmek között tudja fenntartani. Mindkettő osztályrésze a keserves kínlódás, a pusztulásra ítélttség, melyet a letörtség, csalódottság, reménytelenség életérzése kísér.

A metaforikus kifejezések jelentésánál összefügghetnek más metaforikus kifejezésekkel, és az egy csoportba tartozó kifejezések nemegyszer visszavezethetők egy közös fogalmi leképezésre, vagyis egy fogalmi metafora kategóriájába tartoznak. A fogalmi metafora tehát összetett konceptuális struktúra, amelynek különböző nyelvi kifejezései lehetnek. Ilyen fogalmi metafora például a KORLÁTOZOTT LEHETŐSÉGEK = TÖRÖTT SZÁRNY, pl. a fent említett *szárnyaszegett* ('buzgalmában, lelkesedésében letört, reményeiben csalódott'), *szárnyát szegi valakinek* ('működésében megbénítja, törekvéseit meghússítja'), *megnyirbálja valakinek a szárnyait* ('működésében korlátozza').

A SZABAD MOZGÁS, GYORSASÁG, EMELKEDÉS = SZÁRNY fogalmi metaforának is kiterjedt kifejezésrendszere van, különösen a választékos stílusban és az irodalmi nyelvben használt állandósult szókapcsolatokban, pl. a *szelek szárnyán repül* ('a gyorsan szálló szél erejétől hajtva száll'), *szárnya nő* ('képességeit kezdi szabadon kibontani'), *szárnyait próbálgatja* ('első kísérleteit teszi'), *szárnyára bocsát valakit* ('kibocsátja az életbe'), *a dicsőség szárnyaira emel valakit* ('híressé, ünnepeletté, népszerűvé válik'), *szárnyakat ad valakinek* ('gyorsabb működésre, tevékenységre sarkallja; megihleti, szárnyalásra készíteti'), *szárnyra kap/kelel valamely hír* ('terjedni kezd').

A *szárny* szó alkotóeleme a BIZTONSÁG, VÉDETTSÉG, OLTALOM, VÉDELEM = SZÁRNY fogalmi metaforának is, pl. *valakinek a szárnya alá menekül* ('rábízta magát valaki védelmére'), *a szárnya alá vesz, fogad valakit* ('pártfogásába, oltalmába veszi'), *valakinek a szárnyai alatt van/él* ('oltalma, védelme van'), *valakit kiereszt a szárnyai alól* ('a maga útjára engedi, önállóvá teszi'), *szárnyait kiterjeszti valaki fölé* ('oltalmába veszi, megvédi') stb.

„A kognitív metaforák egyenletei dinamikus egyenletek. Sok évezredet vagy évszázadezedet hidalnak át, tudatunkban ma is élő asszociációk formájában élnek” (Fónagy 1998: 149). Lakoff és munkatársai azt is kimutatták, hogy a fogalmi metaforák egy része még tágabb kategóriákba, így például kommunikációs, érzélem-, állapot-, eseménystruktúra-metaforarendszerekbe rendezhetők.

A „kognitív metafora” elmélete jelentős vívmány. Egyre kevesebb olyan nyelvész és talán még kevesebb olyan filozófus akad, akik azt hiszik, hogy a valóságról objektív képet alkothatnánk a nyelvtől és a nyelvre épülő emberi gondolkodástól függetlenül.

## Irodalom

- FÓNAGY Iván (1998), A kognitív metaforákról. In: Zoltán András (szerk.), *Nyelv, stílus, irodalom. Köszöntő könyv Péter Mihály 70. születésnapjára.* Budapest. 140–153.
- KÖVECSES Zoltán (1986), *Metaphors of Anger, Pride and Love: A Lexical Approach to the Structure of concepts.* Benjamins, Amsterdam.
- KÖVECSES Zoltán (1988), *The Language of Love. The Semantics of Passion in Conversation.* Bucknell University Press, Lewisburg (PA).
- KÖVECSES Zoltán (1990), A metafora a kognitív nyelvészetben. In: Pléh Csaba – Győri Miklós (szerk.), *A kognitív szemlélet és a nyelv kutatása.* Pólya Kiadó, Budapest. 50–82.
- KÖVECSES Zoltán (1991), Happiness: A Definitional Effort. *Metaphor and Symbolic Activity* 6. 29–46.
- LAKOFF, George – JOHNSON, Mark (1980), *Metaphors We Live By.* The University of Chicago Press, Chicago – London.
- LAKOFF, George – TURNER, Mark (1989), *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor.* Chicago University Press, Chicago – London.
- LAKOFF, George (1990), The Invariance Hypothesis: is abstract reason based on image-schemas? *Cognitive Linqistics* 1: 39–74.
- TESZ = Benkő Loránd (szerk.) (1967), *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára.* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TOLCSVAI NAGY Gábor (2001), Az ELTE doktori iskoláján a 2001–2002-es tanév első félévében tartott „A kognitív stilisztika” című előadássorozatok keretében kiosztott handoutok.